

Women Political Empowerment through Religious Reformist Thought: Analyzing the Path from Religious Reinterpretation to Social Action

Hediyeh Moradimahd¹, Mohammadtaghi Sabzei^{2*}, Mohammad Mobaraki³, Hamid Yahyavihamedani⁴

1. PhD Student in Sociology of Social Problems, Department of Social Sciences, Faculty of Economics and Social Sciences, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran.
2. Associate Professor of Sociology, Department of Social Sciences, Faculty of Economics and Social Sciences, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran (**Corresponding Author**). Email: m.sabzehei@basu.ac.ir
3. Assistant Professor of Sociology, Department of Social Sciences, Faculty of Economics and Social Sciences, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran.
4. Assistant Professor of Political Science, Department of Political Science, Faculty of Economics and Social Sciences, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran.

Original Article

Abstract

Background and aim: Religious reformism has played a significant role in transforming perspectives toward women and expanding opportunities for their political and social participation in post-Islamic Revolution Iranian society through revisiting religious texts and reinterpreting traditional teachings. As a contemporary discourse challenging official and traditional understandings of religion, it has sought to redefine the relationship between religion and social power by reexamining key concepts of Sharia. Within this framework, women's political empowerment is understood not as an independent discourse but as a sub-discourse of religious reformism. Therefore, this study analyzes religious reformist discourse and explains how it reinterprets or departs semantically from traditional discourse.

Data and method: Drawing on Laclau and Mouffe's discourse theory, this article examines women-related issues in the thought of three religious reformist intellectuals: Seyed Mostafa Mohaqeq Damad, Hasan Yousefi Eshkevari, and Mohsen Kadivar.

Findings: The findings indicate that all three thinkers, by emphasizing concepts such as justice, rationality, and human dignity, seek to construct a new discourse in which women's political empowerment becomes possible not through opposition to religion, but through the reinterpretation of religion.

Conclusion: Women's political empowerment within the discourse of religious reformism is not the outcome of theoretical consensus; rather, it emerges from an ongoing discursive struggle with the traditional jurisprudential discourse. Although this discourse has succeeded in moving the meaning of women beyond mere subordination and redefining women as rights-bearing subjects, it still remains constrained by jurisprudential boundaries in certain respects and has been unable to fully transform this redefinition into a political and institutional project.

Keywords: Religious Reformism; Womens' Political Empowerment; Discourse Analysis; Sub-discourse; Laclau and Mouffe

Received: 12/11/2025

Accepted: 3/5/2026

Citation: Moradimahd, H., Sabzei, M., Mobaraki, M., Yahyavihamedani, H. (2025), Women Political Empowerment through Religious Reformist Thought: Analyzing the Path from Religious Reinterpretation to Social Action, *Journal of Iranian Social Studies*, 19(2), 85-105. <https://doi.org/10.22034/jss.2026.2077581.1931>

Extended Abstract

Introduction: This study examines the discursive struggle over the meaning of women's political position in post-revolutionary Iran, focusing on religious reformism as a key alternative discourse. Following the 1979 Islamic Revolution, multiple competing discourses have emerged to define religion, power, and society, among which religious reformism seeks to reinterpret religious concepts in response to modern social demands. Religious reformism aims to maintain a connection with religious texts while offering new interpretations of justice, freedom, and human dignity, particularly regarding women's social and political roles. Unlike traditional jurisprudential discourse, which emphasizes male guardianship, gender essentialism, and restriction of women's political participation, reformist discourse attempts to redefine women as rights-bearing political actors through reinterpretation of religious concepts.

The study argues that the issue is not simply about differing opinions of thinkers, but rather a discursive struggle over meaning. It analyzes the works of Seyed Mostafa Mohaghegh Damad, Hasan Yousefi Eshkevari, and Mohsen Kadivar to show how religious reformism reconstructs the concept of women's political empowerment within a broader conflict of discourses.

The main research question explores how women's political empowerment is articulated within religious reformist discourse, alongside sub-questions addressing nodal points, floating signifiers, and the relationship between competing discourses.

Methods and Data: This study is grounded in Laclau and Mouffe's discourse theory. Accordingly, the texts of religious reformist thinkers are treated not merely as collections of viewpoints, but as discursive interventions confronting the traditional jurisprudential discourse. In this study, analysis moves beyond the descriptive level of propositions and concentrates on concepts such as nodal points, floating signifiers, antagonism, othering, and hegemony in order to demonstrate how religious reformism seeks to redefine the relationship between religion, women, and political power.

Findings: In **Mohaqeq Damad's discourse**, the "Islamic woman" is identified as the nodal point. Based on the textual evidence presented above, concepts such as equality between women and men and the adaptability of religious rulings to contemporary social conditions in areas including marriage, divorce, employment, and education indicate that the propositions within Mohaqeq Damad's discourse can be articulated as follows: Floating signifiers: equality, standing alongside men, freedom Empty signifiers: fixed and absolute rulings The analysis demonstrates that Mohaqeq Damad, through reinterpretation of religion and Shi'i ijtihad, emphasizes the adaptability of religious rulings and a conception of justice grounded in reason and changing social conditions. Extra-textual and intertextual propositions likewise suggest his effort to minimize the role of imposed religious constraints on women and strengthen legal equality. Accordingly, issues such as hijab, employment, and women's participation in society are positioned not as absolute restrictions, but rather as flexible propositions articulated within the framework of the nodal point (Mohaqeq Damad, 2009; 2023).

In Kadivar's discourse, the "Iranian Muslim woman" functions as the nodal point. The floating signifiers include equality with men, equal rights, and equal obligations, while the empty signifier is represented by fixed and absolute rights. By emphasizing the legal and human equality of women and men and rejecting essentialist notions of innate differences, Kadivar rearticulates these floating signifiers within both textual and social contexts. Intertextual and extra-textual analysis indicates that Kadivar considers women's political and social rights to be among the fundamental principles of the discourse of religious reformism. Furthermore, he employs concepts such as egalitarian justice and equal rights as articulatory mechanisms through which his discourse is structured and stabilized (Kadivar, 2011: 20–27).

In Eshkevari's discourse, the nodal point is articulated as the "woman-human" subject. The floating signifiers include human rights, the necessity of equality, freedom, and justice, while the empty signifier is the prioritization of duty over rights. Based on textual and intertextual analysis, Eshkevari emphasizes human rights and the equality of women and men within the framework of religion as a social institution. Extra-textual propositions indicate that he advocates a reinterpretation of Qur'anic rulings and the practice of *ijtihad* in order to secure equal rights and individual freedoms for women, while opposing coercion and imposed religious practices. This articulation analysis clarifies Eshkevari's discursive position as a religious reformist committed to democracy and women's rights (Eshkevari, 2023).

Conclusion and Discussion: Women's political empowerment within the discourse of religious reformism is articulated through a network of signifiers and counter-signifiers, at the center of which stands the "Iranian Muslim woman" as the nodal point. This signifier acquires meaning in opposition to signifiers embedded within traditional discourse—such as the "obedient woman," the "domestic woman," "submission to male authority," and "male guardianship". Within this discourse, political empowerment is understood not as women's symbolic participation in politics, but rather as the redefinition of women's identity as political, rational, and rights-bearing subjects. The articulation of this meaning occurs through the linkage between the nodal point (the Iranian Muslim woman) and a set of floating signifiers, each representing a particular dimension of empowerment. Signifiers such as freedom, independence, agency and choice, public presence, education, employment, equality, justice, and rationality collectively construct a discourse in which the Muslim woman is understood not as an object of power, but as a discursive subject and active agent within political and social life. From the perspective of religious reformism, women's political empowerment becomes possible through religious reinterpretation and the de-ideologization of Sharia. In other words, traditional legitimization of male domination and gender discrimination is challenged through appeals to reason, justice, and humanity. At the discursive level, women's political empowerment is articulated through three principal dimensions: first, redefining women as legal and political subjects (in contrast to representations of women as subordinate or incapable within traditional discourse); second, emphasizing the rational and moral equality of women and men within legal and social structures; and third, creating distance from religious-political authority and delegitimizing patriarchal ideologies. Accordingly, empowerment in this discourse is not the product of granting participation, but rather the outcome of transforming the meaning and position of

women within the discursive network of religion and politics—where women move from being the object of religious interpretation to becoming active subjects in the reinterpretation of religion. Based on this framework, the discourse analysis of religious reformist thinkers demonstrates that the nodal point is defined through an emphasis on both humanity and feminine identity. In Mohaqeq Damad’s discourse, the “Islamic woman” is articulated in opposition to duty-centered interpretations and rigid readings of Sharia; in Kadivar’s discourse, the “Iranian Muslim woman” emerges in opposition to the traditional image of women; and in Yousefi Eshkevari’s discourse, the “woman-human” subject is articulated in opposition to guardianship and male authority. By integrating these signifying structures, the “Iranian Muslim woman” can be identified as the overarching nodal point of the discourse of religious reformism—a signifier that provides the legal and social foundation of this intellectual current. In addition, floating signifiers constitute associated concepts articulated around the nodal point and demonstrate the flexibility of the discourse. In Mohaqeq Damad’s discourse these include equality, standing alongside men, and freedom; in Kadivar’s discourse, similarity to men, equal rights, and equal obligations; and in Yousefi Eshkevari’s discourse, equal rights, the necessity of equality, freedom, and justice.

Table 1. *Power and Ideology in Religious Reformist Discourse and Traditional Discourse*

Component	Traditional Discourse	Religious Reformist Discourse
Power	Reinforces a patriarchal order and restricts women’s roles; provides religious legitimation for such limitations	Viewed as a social and ideological construct; open to critique; resists and challenges dominant forms of domination
Ideology	Absolutist perspective; biological differences between men and women are considered inherent and justify inequality	Reinterpretation of religious texts emphasizing justice and equal rights for men and women; supports women’s active participation in society

Acknowledgments: This paper is based on the first author’s doctoral dissertation in Sociology at Bu-Ali Sina University. The study benefited from the comments and guidance of the supervisor and advisors, as well as the critical and constructive feedback provided by the dissertation reviewers.

Authors' Contributions: This article is based on the authors’ contributions as follows: First author: responsible for the entire manuscript, from the introduction to the conclusion. Second author: Supervisor and corresponding author. Third and fourth authors: Advisors of the article, contributing to revisions and addressing requested corrections.

Author's ORCID

Hediyeh Moradimahd: <https://orcid.org/0000-0002-7411-2449>

Mohammadtagi Sabzei: <https://orcid.org/0000-0001-9635-7909>

Mohammad Mobaraki: <https://orcid.org/0000-0001-5727-1475>

Hamid Yahyavihamedani: <https://orcid.org/0000-0002-5533-4222>

Conflict of Interest: The authors declare no conflicts of interest.

References

- Afzali, R., & Zamani, A. (2021). Politics of equivalence, hegemony and political construction of space. *Spatial Political Planning*, 3(4), 298–313. [In Persian].
- Alipour, P., Zahedi, M. J., Maleki, A., & Javadi Yeganeh, M. R. (2017). Discourse analysis of gender justice in the Sixth Development Plan. *Social Studies and Research in Iran*, 6(2), 203–229. [In Persian].
- Bahrami Boroumand, M. (2016). *The other in the inner space (analysis of gendered space)*. Tehran: Tisa Publications. [In Persian].
- Bashir, H. (2020). *Operational method of discourse analysis*. Tehran: Soroush Publications. [In Persian].
- Davari, R. (1993). Religion, ideology and ideological interpretation of religion. *Farhang-e Towse'e*, 5, 1–12. [In Persian].
- Glaser, B. G., & Strauss, A. L. (1967). *The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research*. Aldine Publishing Company. [In Persian].
- Howarth, D. (2000). *Discourse*. Open University Press.
- Kadivar, M. (2011). *Re-reading women's rights in Islam: egalitarian justice instead of entitlement justice*. Mohsen Kadivar Official Website. [In Persian].
- Laclau, E., & Mouffe, C. (2001). *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics*. Verso.
- Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquiry*. Sage Publications.
- Mir-Hosseini, Z. (2006). Political Islam and the future of Muslim women. *Women Journal*, 133, 60–68. [In Persian].
- Mohaqeq Damad, S. M. (2009). Transformations in Shi'i ijtiḥad. *Legal Research Journal*, 12(50), 25–48. [In Persian].
- Mohaqeq Damad, S. M., & Khosravi, K. (2023). Gender equality in qisas. *Journal of Jurisprudence and Criminal Law Studies*, 1(2), 1–18. [In Persian].
- Mohaqeq Damad, S. M., et al. (2008). Examining the relation between ethics and religion. *Ayin-e Mehr*, 16, 3–10. [In Persian].
- Patton, M. Q. (2015). *Qualitative research & evaluation methods: Integrating theory and practice* (4th ed.). Sage Publications.
- Pedram, S. (2001). *Religious reformism in Iran*. Tehran: Agah Publications. [In Persian].

- Potter, J., & Wetherell, M. (1987). *Discourse and social psychology: Beyond attitudes and behaviour*. Sage Publication.
- Rasouli, H., Mohaqeq Damad, S. M., & Pashazadeh, H. (2020). Fashion protection through industrial property law in Iran and France. *Quarterly of Economic Law*, 27(1), 197–216. [In Persian].
- Shaditalab, Z., Vahabi, M., & Varmziar, H. (n.d.). Income poverty is only one aspect of poverty among female-headed households. *Social Welfare Quarterly*, 17, 227–247. [In Persian].
- Soltani, S. A. (2004). Discourse analysis as theory and method. *Political Science Quarterly*, 7(28), 153–180. [In Persian].
- Soltani, S. A. (2021). *Power, discourse and language*. Tehran: Ney Publications. [In Persian].
- Taghilou, F., & Heydari, F. (2023). Transformation in the representation of women in Islamic discourses and its relation to child marriage in the Islamic Republic period. *Journal of Economic Sociology and Development*, 12(1), 81–109. [In Persian].
- Yousefi Eshkevari, H. (2023). *Islam, women, gender and hijab*. Collected Essays, Bonn, Germany. [In Persian].

توانمندسازی سیاسی زنان در پرتو نواندیشی دینی: تحلیلی از مسیر بازخوانی تا کنش اجتماعی

هدیه مرادی‌مهدا^۱، محمدتقی سبزه‌ای^{۲*}، محمد مبارکی^۳، حمید یحیوی همدانی^۴

۱. دانشجوی مقطع دکترای جامعه‌شناسی مسائل اجتماعی ایران، گروه علوم اجتماعی، دانشکده علوم اقتصادی و اجتماعی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.
۲. دانشیار جامعه‌شناسی، گروه علوم اجتماعی، دانشکده علوم اقتصادی و اجتماعی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران (نویسنده مسئول).
m.sabzehei@basu.ac.ir
۳. استادیار جامعه‌شناسی، گروه علوم اجتماعی، دانشکده علوم اقتصادی و اجتماعی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.
۴. استادیار علوم سیاسی، گروه علوم سیاسی، دانشکده علوم اقتصادی و اجتماعی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

مقاله پژوهشی

چکیده

زمینه و هدف: نوگرایی دینی با بازنگری در متون مذهبی و ارائه تفسیرهای تازه از آموزه‌های سنتی، در تحول نگاه به زن و گسترش مشارکت سیاسی و اجتماعی او در ایران پس از انقلاب اسلامی نقش داشته است. این گفتمان با بازخوانی مفاهیم بنیادین شریعت، قرائتی نو از نسبت دین و قدرت اجتماعی ارائه می‌دهد. در این چارچوب، توانمندسازی سیاسی زنان نه گفتمانی مستقل، بلکه خرده‌گفتمانی در درون نواندیشی دینی تلقی می‌شود. از این رو، پژوهش حاضر به تحلیل گفتمان نوگرایان دینی و تبیین بازنگری یا گسست معنایی آن نسبت به گفتمان سنتی می‌پردازد.

روش و داده‌ها: این مقاله با بهره‌گیری از نظریه گفتمان لاکلاو و موف به تحلیل مسائل مربوط به زنان در اندیشه‌ی سه تن از نواندیشان دینی: سید مصطفی محقق داماد، حسن یوسفی اشکوری و محسن کدیور می‌پردازد.

یافته‌ها: یافته‌ها نشان می‌دهد که هر سه متفکر، با تأکید بر مفاهیمی چون عدالت، عقلانیت و کرامت انسانی، درصدد برساخت گفتمانی نو هستند که در آن توانمندسازی سیاسی زنان نه از مسیر تقابل با دین، بلکه از رهگذر بازتفسیر از دین امکان‌پذیر است.

بحث و نتیجه‌گیری: توانمندسازی سیاسی زنان در گفتمان نواندیشی دینی نه نتیجه اجماع نظری، بلکه حاصل یک کشمکش گفتمانی مستمر با گفتمان فقهی - سنتی است. این گفتمان اگرچه موفق شده است معنای زن را از تابعیت صرف خارج کرده و او را به‌عنوان سوژه‌ای حقوق‌مند بازتعریف کند، اما همچنان در برخی موارد در مرزهای فقهی متوقف می‌ماند و از تبدیل کامل این بازتعریف به پروژه‌ای سیاسی - نهادی ناتوان است.

واژگان کلیدی: نواندیشی دینی، توانمندسازی سیاسی زنان، تحلیل گفتمان، خرده‌گفتمان، لاکلاو و موفه.

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۲/۱۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۸/۲۱

ارجاع: مرادی‌مهدا، ه.، سبزه‌ای، م.، مبارکی، م. و یحیوی همدانی، ح. (۱۴۰۴). توانمندسازی سیاسی زنان در پرتو نواندیشی دینی: تحلیلی از مسیر بازخوانی تا کنش اجتماعی، *مطالعات اجتماعی ایران*، ۱۹(۲)، ۸۵-۱۰۵. <https://doi.org/10.22034/jss.2026.2077581.1931>

مقدمه و بیان مسأله

در ایران به ویژه پس از مشروطه مسائل مربوط به حوزه زنان بیش از پیش برجسته شد. زن و مسئله او که در اکثر جوامع امری اجتماعی و فرهنگی است در جامعه ما بر اساس عقاید و باور اکثر مردم و به عبارتی بر اساس شرایط فرهنگی جامعه، به امری دینی-سیاسی تبدیل شده است. موضوعی که از همان آغاز بحث بر اساس باورهای کهنه و به عبارتی بر اساس عقاید پدرسالارانه و اقتدارگرایانه شروع شد. به صورت شفاف و واضح حدوداً از اوایل دوره قاجار تاکنون، فارغ از شکل‌گیری انواعی از گفتمان‌ها درباره زنان و مسائل پیرامونی آن، سنت‌گرایی و تجددگرایی در فضای سیاسی-اجتماعی ایران همواره دو نیروی متعارض بنیادین و پیش‌راننده ی تحولات اجتماعی بوده است (سلطانی، ۱۳۵۰:۱۳۵). این دو سنت را می‌توان هم راستا با موافقین و مخالفینی که دارد با پیدایش بشر هم آغاز دانست. همین شکاف میان این دو سنت منجر به دوقطبی شدن جامعه ایرانی شده است. با این حال پس از انقلاب اسلامی ۱۳۵۷، تحولات فکری و اجتماعی ایران معاصر، عرصه‌ی ظهور و تقابل گفتمان‌های متنوعی شد که هر یک در تلاش هستند برای تثبیت معنای خاصی از دین، قدرت و جامعه فائق آیند. در میان این گفتمان‌ها، نواندیشی دینی جایگاه ویژه‌ای دارد؛ گفتمانی که با هدف بازخوانی مفاهیم بنیادین دین و انطباق آن با نیازهای جهان مدرن شکل گرفته است. نواندیشی دینی در پی آن است که ضمن حفظ پیوند معرفتی با متن دین، قرائتی نو از نسبت دین و قدرت اجتماعی ارائه دهد؛ قرائتی که بتواند زمینه‌های بازتعریف عدالت، آزادی، عقلانیت و کرامت انسانی را فراهم آورد. در واقع، نواندیشی دینی در برابر گفتمان‌های رقیب - از جمله گفتمان سنتی، تلفیقی و مدرن درباره‌ی زنان - می‌کوشد تفسیر جدیدی از جایگاه اجتماعی و سیاسی زنان ارائه دهد؛ تفسیری که نه در تقابل با دین، بلکه در پرتو بازفهم دینی از انسان و جامعه صورت می‌گیرد. از این منظر، مسئله اصلی پژوهش حاضر نه صرفاً بررسی دیدگاه‌های نوگرایان دینی درباره زنان، بلکه واکاوی یک نزاع گفتمانی بر سر معنای «زن سیاسی» در فضای فکری ایران پس از انقلاب اسلامی است. بازتعریف زنان به مثابه سوژه‌ای حقوق‌مند در گفتمان نواندیشی دینی، تنها تغییر معنایی نیست، بلکه ظرفیت تبدیل‌شدن به کنش اجتماعی را دارد؛ زیرا این بازتعریف، مبنای مشروعیت‌یابی مشارکت سیاسی زنان در نهادهای مدنی و رسمی را فراهم می‌سازد.

بر این اساس، گفتمان فقهی - سنتی به‌عنوان گفتمان مسلط، با تکیه بر مفاهیمی چون قوامیت، تکلیف‌محوری، تفاوت‌های جنسیتی ذاتی و اولویت حوزه خصوصی، تلاش کرده است حضور سیاسی زنان را محدود، مشروط یا ثانویه سازد (تقی‌لو و حیدری، ۱۴۰۲). در مقابل، گفتمان نواندیشی دینی در مقام یک گفتمان رقیب و انتقادی، در پی آن است که از طریق بازخوانی مفاهیم دینی، این معنای تثبیت‌شده را به چالش بکشد و دلالت‌های بدیلی از زن، سیاست و قدرت تولید کند. این مسئله ناظر بر کشمکش معنایی میان دو گفتمان است و نه صرفاً توصیف دیدگاه‌های فردی متفکران. به بیان دیگر، پژوهش حاضر در پی آن است تا با تحلیل گفتمان نواندیشان دینی، به‌ویژه سید مصطفی محقق داماد، حسن یوسفی اشکوری و محسن کدیور، نشان دهد که چگونه این متفکران با بازخوانی گزاره‌های دینی، در جهت بازتولید معنا و گسست از قرائت‌های سنتی از جایگاه زنان گام برداشته‌اند. بر اساس آنچه مرور شد: پرسش اصلی این است: توانمندسازی سیاسی زنان در گفتمان نواندیشی دینی چگونه فصل‌بندی می‌شود؟ و در راستای پاسخ به آن، سوالات دیگری نیز مدنظر پژوهش حاضر است: دال‌های مرکزی و شناور در گفتمان نواندیشی دینی پیرامون زن کدام‌اند؟ چه تفاوت‌هایی میان گفتمان نواندیشی دینی و گفتمان سنتی در تبیین جایگاه سیاسی زنان وجود دارد؟ خرده‌گفتمان زنان در گفتمان نواندیشی دینی چه نسبتی با گفتمان‌های رقیب (سنتی، تلفیقی و مدرن) دارد؟ نقش قدرت در گفتمان نواندیشی دینی چگونه است؟ نقش ایدئولوژی در گفتمان نواندیشی دینی به چه صورت است؟

پیشینه تجربی

حیدری و ملک احمدی (۱۳۹۸) در تحقیق خود با عنوان «تحلیل بازنمایی زن در گفتمان اعتدال: تحلیل گفتمانی سخن رانی های حسن روحانی» و با روش لاکلا و موفه توانستند با استفاده از سخنرانی هایی که روحانی در مراسم ها و نشست ها و همایش ها داشته است دال مرکزی این دوره را معرفی نمایند بر این اساس؛ «برابری جنسیتی» دال مرکزی این گفتمان بوده و «عفاف محوری»، «هم ارزی فضای عمومی و خصوصی»، «نقش های اجتماعی فراستی، بازخوانی اسلامی- انقلابی از جنسیت» و «نگاه غیرامنیتی به حضور زنان» مفاهیمی هستند که زنجیره وار حول دال مرکزی برابری جنسیتی برای تثبیت موقتی معنای هویت و جایگاه اجتماعی زنان مفصل بندی شده اند. در تحقیقی که دولت آبادی و علی پور (۱۳۹۸) با عنوان: «تحلیل جایگاه زنان در خرده گفتمان های انقلاب اسلامی» که با روش لاکلا و موف انجام داده اند چهار خرده گفتمان مشخص کرده اند: خرده گفتمان های سازندگی، اصلاحات، اصول گرای رادیکال و اعتدال. بر این اساس در خرده گفتمان سازندگی حضور زنان در اجتماع به عنوان دال مرکزی و اشتغال و آموزش مدلول های آن می باشند. در گفتمان اصلاحات مشارکت زنان هم ارز با توانمندسازی و اشتغال دال مرکزی و تغییر نگرش به زنان، فرصت های برابر، عدم توجه به جنسیت دانش و آگاهی، تحکیم خانواده و حجاب با تساهل به عنوان مدلول شناسایی شده اند. در خرده گفتمان اصول گرای رادیکال خانواده محوری دال مرکزی و مفاهیمی همچون: مادری، مکمل مرد، تربیت کننده، مروج و مهرورزی، حجاب و عفاف و اشتغال خانگی مدلول های این دوره از خرده گفتمان ها می باشند. و در نهایت در خرده گفتمان اعتدال برابری جنسیتی دال مرکزی و مفاهیم اشتغال زنان، فرصت های برابر، رفع موانع حقوقی، خانواده گرایی، عدم توجه به جنسیت، رفاه و بیمه زنان به عنوان مدلول های آن نیز مشخص شده اند.

علی پور و دیگران (۱۳۹۶) در مقاله خود با عنوان «تحلیل گفتمان عدالت جنسیتی در برنامه پنج ساله ششم توسعه اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی جمهوری اسلامی ایران» نشان داده اند که نظام برنامه ریزی در ایران، از گفتمان های سیاسی و اجتماعی حاکم تاثیر می پذیرد و جایگاهی که این گفتمان ها برای سوژه ها و افراد در نظر دارند در برنامه های توسعه آنان نیز بازنمایی می شود. از جمله سوژه های بسیار مهم، مسئله "زنان" است. بسته به اینکه سوژه زنان در چه حوزه گفتمانی قرار دارد، معانی و هویت های مختلفی به خود می گیرد. همین معانی متفاوت است که در نظام برنامه ریزی تبلور می یابد و به نوبه خود به برقراری عدالت جنسیتی با تداوم نابرابری جنسیتی منجر می شود. یافته نویسندگان مقاله نشان می دهد که گفتمان اعتدال حاصل دیالکتیک گفتمانی اصلاح طلبی و اصول گرایی است. دال "برابری جنسیتی" را که توسط گفتمان اصول گرای رادیکال به حوزه گفتمان گونگی طرد شده بود، در جایگاه دال مرکزی می نشاند.

در تحقیق دیگری توسط صفری شالی (۱۳۹۴)، در خصوص ارزیابی «تحلیل گفتمان عدالت جنسیتی در لوایح و برنامه های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی» انجام شد نتایج آن حاکی از آن بود مقوله های «زن» و «عدالت جنسیتی» بسته به اینکه در چه حوزه گفتمانی قرار گرفته باشند، معانی و هویت های متفاوتی به خود می گیرند که هر یک به گفتمانی بستگی دارند که به آن معنا و هستی بخشیده است. شالی در مقاله خود که از روش لاکلا و موف استفاده کرده است به این نتیجه می رسد که، در برنامه های اول و دوم توسعه، توجه کمی به موضوع عدالت جنسیتی و مسائل زنان شده است. در گفتمان اصلاحات (برنامه های سوم و چهارم توسعه)، مقوله زنان و عدالت جنسیتی به صورت پررنگ تر مطرح شد.

با توجه به پیشینه تجربی می توان تمایز پژوهش حاضر را نوآوری این پژوهش در تحلیل خرده گفتمان زنان در پرتو گفتمان نواندیشی دینی دانست. برخلاف مطالعات پیشین که یا بر گفتمان زنان یا بر نواندیشی دینی به صورت مجزا متمرکز بوده اند، این پژوهش رابطه میان این دو سطح را تحلیل می کند و نشان می دهد که چگونه خرده گفتمان زنان از رهگذر بازخوانی گزاره های دینی، قدرت و مشارکت سیاسی خود را در جامعه بازتولید می کند.

ملاحظات نظری

«توانمندسازی سیاسی زنان» به معنای افزایش ظرفیت کنشگری زنان در عرصه تصمیم‌گیری عمومی، شامل حق مشارکت، دسترسی به قدرت و بازتعریف هویت سیاسی آنان است. این مفهوم نه صرفاً مشارکت عددی، بلکه دگرگونی در موقعیت سوژگی سیاسی زنان را در بر می‌گیرد (شادی طلب و دیگران، ۱۳۸۴: ۷). همچنین، «توانمندسازی زنان» در این مقاله خرده‌گفتمان محسوب می‌شود، زیرا حول دال‌های مرکزی نواندیشی دینی (عدالت، عقلانیت، کرامت انسانی) مفصل‌بندی شده و به صورت هویت مستقل بیان نشده است.

هویت زنانه و تحول آن در قالب گفتمان‌ها است که ظهور و تحول می‌یابد. اگرچه دال مرکزی در گفتمان اسلام گرایانه به زن و دختر محجبه، عفاف، باحیا و در عین حال دارای برابری با مردان از حیث فعالیت و کنشگری در عرصه‌های مختلف جامعه و نظام سیاسی اسلامی: همچون آموزش، پژوهش، بهداشت و نهادهای اقتصادی، سیاسی و فرهنگی توجه می‌کند اما رویکردهای گفتمان اسلام‌گرایی سیاسی در ایران قبل از انقلاب ۵۷، پشتوانه رویکردهای بعد از انقلاب در باب انواع دیگری از گفتمان‌ها را فراهم می‌کند. در گفتار آیت‌الله خمینی به عنوان بنیان‌گذار انقلاب اسلامی در ایران، گفتمان اسلام سیاسی به عنوان یک منبع اعتبار بخش جدید برای تغییرات مثبت زنان تعریف شده و با شعار "اسلام راه حل است" بیان شده است. ایشان به اسلام به عنوان مکتبی فراتر از دین و عبادت نگریده و آن را متفاوت از سکولاریسم دولتی موجود در کشورهای اسلامی می‌دانست (اسدی و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۵). جایگاه زن در گفتار اسلام‌گرایانه ایشان بدین صورت بیان می‌شود که: «خانم‌ها حق دارند در سیاست دخالت کنند، تکلیف آن‌ها این است». ایشان همچنین محوری‌ترین نقش‌ها و ویژگی‌هایی را که در حکومت اسلامی به زن منسوب می‌شود، بدین گونه تشریح می‌کنند: «خداوند زنان را با کرامت و آزاد خلق کرده است، خداوند همانطور که قوانینی برای محدودیت مردها در حدود اینکه فساد بر آن‌ها راه نیابد؛ دارد، برای زن‌ها هم نیز دارد. زن باید شجاع باشد، زن باید در مقدرات اساسی مملکت دخالت بکند. زن آدم ساز است، زن مربی انسان است». (امام خمینی، ۱۳۸۹: ۳۵۶). بدین ترتیب آیت‌الله خمینی با دیگری‌سازی از گفتمان متخاصم غربی در بازنمایی زن، در واقع به نوعی هویت گفتمانی خود را به بازنمایی زن مسلمان در قالب گفتمان اسلام سیاسی تعریف کرده است. در بازنمایی زن در گفتمان اسلام سیاسی بر مبنای صورت‌بندی آیت‌الله خمینی، اسلام ناب به عنوان دال مرکزی در تعریف زن بر مبنای دال‌های هم‌ارزی چون تفاوت‌های طبیعی، نقش مادری، تولید نسل، نقش و مشارکت اجتماعی و سیاسی، عفت و حجاب ظاهر می‌شود (تقی‌لو و دیگران، ۱۴۰۲: ۹۲).

در ایران معاصر، گفتمان غالب، قرائت انقلابی از اسلام است که در قالب جمهوری اسلامی مفصل‌بندی شده و مرزبندی‌های اجتماعی و سیاسی را تعیین کرده است. در دل این گفتمان هژمونیک، گفتمان نواندیشی دینی به‌عنوان یک گفتمان در تقابل با قرائت‌های سنتی و غالب، تلاش می‌کند مفاهیم دینی را با معیارهای عقلانیت، عدالت و کرامت انسانی بازخوانی کند (بهرامی، برومند، ۱۳۹۵: ۹۲). نواندیشی دینی در این فرآیند، نه صرفاً به بازخوانی متون دینی محدود می‌شود، بلکه فضای تبیین جایگاه اجتماعی و سیاسی انسان‌ها به ویژه زنان را نیز می‌گستراند. پژوهش حاضر بر این فرض استوار است که توانمندسازی سیاسی زنان خرده‌گفتمانی در دل گفتمان نواندیشی دینی است. در واقع، توانمندسازی سیاسی زنان در این گفتمان نه به‌صورت گفتمان مستقل، بلکه به‌عنوان یک خرده‌گفتمان در مفصل‌بندی گفتمان نواندیشی دینی تحلیل می‌شود که شامل مفاهیمی چون مشارکت سیاسی و اجتماعی زنان؛ بازخوانی حقوق و تکالیف اجتماعی؛ تبیین عدالت جنسیتی؛ نسبت دین و سیاست، است که همگی در چارچوب بازخوانی گزاره‌های دینی و در جهت تثبیت جایگاه زنان در ساختار قدرت بررسی می‌شوند.

دال‌های مرکزی و شناور اصطلاحات مورد استفاده در تحلیل گفتمان هستند. دال مرکزی^۱ یا نقطه مرکزی، نشانه یا دال برجسته ممتازی است که دال‌های دیگر در سایه آن نظم پیدا می‌کنند و به هم مفصل‌بندی می‌شوند. این مفهوم را لاکلاو و موف از دال برتر

^۱ Central Signifier

لاکان وام گرفته اند (افضلی و زمانی، ۱۴۰۰:۳۰۰). در این پژوهش، دال مرکزی گفتمان نواندیشی دینی «دین عقلانی و انسان محور» است. دال‌های شناور^۱ دال‌هایی که می‌توانند معانی متنوعی داشته باشند و در مفصل‌بندی گفتمان‌ها نقش انعطاف‌پذیر ایفا می‌کنند. دال شناور دالی است که مدلول آن شناور (غیر ثابت) است. به عبارت دیگر مدلول‌های مختلف دارد و گروه‌های مختلف سیاسی برای انتساب مدلول مورد نظر خود به آن، باهم رقابت می‌کنند (سلطانی، ۱۳۸۳). خرده‌گفتمان زنان عمدتاً بر این دال‌های شناور بنا شده است. بر این مبنا در پژوهش حاضر گفتمان اصلی: نواندیشی دینی؛ خرده‌گفتمان: توانمندسازی سیاسی زنان؛ دال مرکزی گفتمان اصلی: دین عقلانی و انسان محور و دال‌های شناور خرده‌گفتمان زنان: مشارکت سیاسی، عدالت جنسیتی، بازخوانی نقش زنان، حقوق و تکالیف اجتماعی. هستند.

روش و داده‌های پژوهش

این پژوهش بر پایه‌ی نظریه گفتمان لاکلاو و موفه استوار است. مطابق این نظریه، گفتمان‌ها نه تنها زبان یا متن بلکه شبکه‌ای از معانی و روابط قدرت هستند که در آن‌ها گزاره‌ها، دال‌های مرکزی و شناور و مفصل‌بندی‌های معنایی شکل می‌گیرد. هر گفتمان تلاش می‌کند معنا را تثبیت کند و از طریق آن سلطه‌ی خود را بر فهم اجتماعی تحمیل کند. در این چارچوب، گفتمان هژمونیک به معنای گفتمانی است که توانسته دال‌های مرکزی خود را به سطحی از تثبیت برساند که دیگر گفتمان‌ها برای نفوذ در آن یا تغییر قرائت غالبش تلاش می‌کنند (هوارث^۲، ۲۰۰۰). در این رویکرد، تحلیل گفتمان صرفاً به شناسایی مضامین یا طبقه‌بندی گزاره‌ها محدود نمی‌شود، بلکه به بررسی مناسبات قدرت، طردهای معنایی، منازعات هژمونیک و فرآیند تثبیت یا بی‌ثبات‌سازی معنا تمرکز دارد. برخلاف تحلیل محتوای کیفی که هدف آن استخراج فراوانی یا مضامین غالب است، تحلیل گفتمان لاکلاو و موفه بر این پرسش متمرکز است که چه معنایی امکان گفتن پیدا می‌کنند، چه معنایی طرد می‌شوند و چگونه یک نظم گفتمانی خاص طبیعی‌سازی می‌شود. از این منظر، متن‌های نوگرایان دینی نه صرفاً مجموعه‌ای از دیدگاه‌ها، بلکه مداخلاتی گفتمانی در برابر گفتمان فقهی - سنتی تلقی می‌شوند. در این پژوهش، تحلیل از سطح توصیف گزاره‌ها فراتر رفته و بر مفاهیمی چون دال مرکزی، دال‌های شناور، آنتاگونیسم، دیگری‌سازی و هژمونی تمرکز دارد تا نشان دهد نواندیشی دینی چگونه در صدد بازتعریف نسبت دین، زن و قدرت سیاسی است. گزاره‌ها در پژوهش بر اساس حضور دال‌های کلیدی مرتبط با عدالت جنسیتی، کرامت انسانی و مشارکت سیاسی انتخاب شدند. برای افزایش اعتبار تحلیل، هر دال تنها زمانی وارد شبکه معنایی شد که در بیش از یک متن از متفکران مورد بررسی تکرار شده باشد. بازخوانی مجدد متون و تطبیق میان متون مختلف، به‌عنوان سازوکار کنترل پایایی تحلیل به کار گرفته شد. بر این اساس، گسترش تحقیق شامل آثار منتشرشده و گزاره‌های علنی سه متفکر مورد مطالعه، مصطفی محقق‌داماد، محسن کدیور و حسن یوسفی‌اشکوری است که به‌عنوان نمایندگان گفتمان نواندیشی دینی در ایران شناخته شده‌اند (پدارم^۳: ۲۰۰۰). جمع‌آوری و آماده‌سازی داده‌ها نیز بدین ترتیب بوده است: فهرست‌نویسی و شناسایی منابع مرتبط با موضوع؛ تهیه نسخه متنی آثار و تبدیل آن‌ها به فایل‌های قابل پردازش؛ خوانش اجمالی برای شناسایی گزاره‌های مرتبط با زن و توانمندسازی سیاسی؛ استخراج گزاره‌ها و نشانه‌گذاری آن‌ها با شناسه منبع، صفحه و نوع متن برای قابلیت ردیابی (پاتر و وترل^۴، ۱۹۸۷). گام‌های تحلیلی (عملیاتی‌سازی تحلیل گفتمان لاکلاو و موفه) نیز بدین صورت بوده است که ابتدا تعیین واحدهای تحلیل^۵ صورت گرفت و هر گزاره مرتبط به مسئله زن و توانمندسازی سیاسی به‌عنوان واحد تحلیل ثبت شده و دال‌های زبانی آن شناسایی گردید (لاکلاو و موفه، ۲۰۰۱). سپس شناسایی دال مرکزی و دال‌های شناور صورت گرفت. سپس دال‌های مرکزی و شناور با توجه به

¹ Floating Signifiers

² Howarth

³ Pedram

⁴ Potter & Wetherell

⁵ Statements & Signifiers

تکرار، وزن و نقش مفهومی در مجموعه گزاره‌ها تفکیک شدند. دال مرکزی، نقطه‌ای است که سایر دال‌ها حول آن معنا می‌گیرند و تثبیت می‌شوند (هوارث، ۲۰۰۰). مرحله بعدی تحلیل مفصل‌بندی^۱ است. در این مرحله بررسی می‌شود که کدام دال‌ها پیوند معنایی برقرار می‌کنند و کدام خطوط تفکیک معنا را شکل می‌دهند (بارکر^۲، ۲۰۰۵). همچنین نقش سخن‌رانی‌ها و متون در تثبیت یا تغییر مفصل‌بندی‌ها تحلیل می‌شود. مرحله مهم دیگر شناسایی مکانیزم‌های هژمونی و آنتاگونیسم است به این معنی که نقاطی که گفتمان در آن‌ها معنا را تثبیت یا دچار چالش می‌کند، شناسایی می‌شود. مکانیزم‌ها شامل ارجاع به دین، عقل، حقوق و تاریخ بودند و تحلیل شد که چگونه با گفتمان‌های سنتی یا رقیب مواجه می‌شوند (لاکلائو و موفه، ۲۰۰۱). سپس مرحله تحلیل فرادست و میان‌متنی است: گزاره‌ها چگونه به سایر متون و گفتمان‌ها ارجاع می‌دهند و نقش میان‌متنی آن‌ها در مشروعیت‌بخشی یا تضعیف معانی دیگر تحلیل می‌شود (هوارث، ۲۰۰۰). در نهایت ساختن مفصل‌بندی نهایی و نقشه گفتمانی آخرین مرحله تحلیل گفتمان حاضر است. نتایج گام‌های قبل در قالب نقشه گفتمانی سازمان‌دهی شد تا دال مرکزی، دال‌های شناور و زنجیره‌های معانی و نقاط آنتاگونیستی نمایش داده شود. در این پژوهش، تحلیل گفتمان به سطح استخراج مضامین محدود نشده، بلکه معطوف به شناسایی منازعات معنایی، طردهای گفتمانی و سازوکارهای تثبیت معناست. بنابراین تمرکز تحلیل نه صرفاً بر «آنچه متفکران گفته‌اند»، بلکه بر این است که چگونه این گفتارها در نسبت با گفتمان فقهی مسلط، برخی دلالت‌ها را ممکن و برخی دیگر را ناممکن می‌سازند. از این منظر، متون مورد بررسی مداخلاتی گفتمانی در یک میدان هژمونیک تلقی می‌شوند.

یافته‌های پژوهش

تحلیل حاضر رویکردی انتقادی است؛ بدین معنا که گفتار نوگرایان دینی در خلأ بررسی نمی‌شود، بلکه در نسبت با ساختار قدرت دینی - سیاسی تحلیل می‌گردد. در این چارچوب، طبیعی‌سازی تفاوت‌های جنسیتی، تقدم تکلیف بر حق و محدودسازی حضور سیاسی زنان به‌مثابه سازوکارهای بازتولید سلطه مردانه در گفتمان سنتی آشکارسازی می‌شوند و تلاش نوگرایان برای بی‌ثبات‌سازی این معناها واجد دلالت‌های انتقادی تلقی می‌گردد.

در این تحلیل، گزاره‌ها صرفاً مجموعه آثار چاپ شده یا سخنرانی‌ها نیست، بلکه شامل گزاره‌های پیدای و پنهان در نظام‌های آرشیوی و غیرآرشیوی، مصاحبه‌ها، میزگردها و دیگر منابع مرتبط است. بر این اساس، از مجموعه کتاب‌ها، مقالات و سخنرانی‌ها محقق داماد سخنرانی‌های ایشان: صدسالگی حوزه قم و مسائل جامعه ایران، گفتگو با شبکه اجتهاد در مورد احکام عبادی و غیر عبادی و میزگرد بررسی نسبت اخلاق و دین و مقالات با عناوین: محدودیت اشتغال زوجه از منظر صاحب عروه، تحولات اجتهاد شیعی: مکتب‌ها، حوزه‌ها و روش‌ها و حمایت از مد (آفرینش‌های پوششی-زیبایی) از رهگذر حقوق مالکیت صنعتی ایران و فرانسه انتخاب شده‌اند. از محسن کدیور کتاب‌های: بهای آزادی: دفاعیات محسن کدیور در دادگاه ویژه روحانیت و دغدغه‌های حکومت دینی انتخاب شده‌اند و از مقالاتی که با قلم کدیور نوشته شده است: بازخوانی حقوق زنان در اسلام» به رشته تحلیل، توصیف و تبیین در آمده است.

نوگرایی دیگری که محقق در پژوهش خود نیز از تالیفات و آثار وی استفاده کرده است؛ حسن یوسفی اشکوری می‌باشد. مهم‌ترین کتابی که کاملاً با موضوع پژوهش ما هم‌راستا می‌باشد کتاب: اسلام؛ زن، جنسیت و حجاب می‌باشد. همچنین سعی شده است مصاحبات اشکوری با «رادیو فردا» و «مدرسه فمینیستی» نیز تحلیل صورت گیرد و میزگردی که با اشکوری و دیگران با عنوان: دین، ایدئولوژی و تعبیر ایدئولوژیک از دین» انجام شده است نیز استفاده شده است.

در تحلیل گفتمان حاضر، گفتمان فقهی - سنتی به‌عنوان «دیگری گفتمانی» نواندیشی دینی در نظر گرفته شده است. در این گفتمان، زن عمدتاً در نسبت با حوزه خصوصی تعریف می‌شود و مشارکت سیاسی او امری ثانویه، مشروط یا استثنایی تلقی می‌گردد. مفاهیمی

¹ Articulation Analysis

² Barker

چون قوامیت مرد، اولویت نقش مادری، تفاوت‌های ذاتی زن و مرد، و تقدم تکلیف بر حق، از دال‌های محوری این گفتمان محسوب می‌شوند. در روایت سنتی، سیاست حوزه‌ای مردانه تلقی شده و حضور زنان در آن یا نادیده گرفته می‌شود یا در چارچوب ضرورت‌های استثنایی توجیه می‌گردد. این معناها از طریق فقه، نظام حقوقی و نهادهای رسمی بازتولید شده و به صورت هژمونیک تثبیت می‌شوند. نواندیشی دینی دقیقاً در تقابل با این تثبیت معنایی شکل می‌گیرد و بدون فهم این گفتمان رقیب، تحلیل گفتمان نوگرایان دینی ناقص خواهد بود.

گفتمان محقق داماد: رویکرد فکری محقق داماد که در برخی از آثار وی مشاهده می‌شود، نوعی اصالت‌بخشی به اندیشه‌های غرب جدید است. طبق نگاه و تفسیر دینی وی اجتهاد شیعی می‌تواند بر اساس اصول عدالت و کرامت بشری که عقل بشر این دو اصل را درک می‌کند انجام شود. بر این اساس در مقاله ای که وی با عنوان تحولات اجتهاد شیعی نوشته است معتقد است که ما احکام و قوانین ثابت و مطلق نداریم. محقق داماد معتقد است که در دین اسلام برابری بین زن و مرد وجود دارد و این تفسیر غلط برخی علما از قرآن است که زن و مرد را فقط در راه رسیدن به خدا و در ایمان برابر می‌داند ولی در موارد دیگر همچون قصاص، دیه و امثال آن نابرابر می‌داند و با تکیه بر آیات قرآنی دلیل موجهی برای این نابرابری دارند: «پرواضح است که اصل تأیید دیه یا همان خون بها، در اسلام جزو احکام امضایی مطلوب است، اما پذیرش تفاوت دیه بین زن و مرد به هر نحوی، قطعاً مطلوب نیست؛ پذیرش حکم تنصیف دیه بین زن و مرد در زمان صدر اسلام، به خاطر موقعیت خاص زنان در جامعه ی آن زمان از لحاظ سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی، معقول و منطقی بود، قطعاً، امروزه، با توجه به اهمیت جایگاه زنان در جامعه، پذیرش این تفاوت، نزد آحاد افراد جامعه قابل قبول نیست؛ اما میزان و چگونگی جبران خسارت و پرداخت دیه، از احکام ثابت شریعت و سنت قطعی و دایمی نیست؛ بلکه حکمی حکومتی و یا به تعبیر دیگر، امری قضایی است که نوع و میزان آن، با توجه به مقتضیات زمان و مکان و شرایط و تحولات جامعه، قابل تغییر است؛ بنابراین، باید پذیرفت که امروزه، تفاوت در خون بهای زن و مرد از رواج افتاده است» (محقق داماد، ۱۳۸۸). گفتمان محقق داماد بر جدایی بین دین و سیاست و استفاده حداقلی در دین وی را به سمت برابری بین زن و مرد می‌کشد. در مباحث مربوط به مسئله زنان همچون حجاب، پوشش، تحصیل، اشتغال نیز به برابری زن و مرد معتقد بوده است. در سخنرانی که از وی درباره حجاب پرسیده اند بیان می‌کند که حجاب یک امر فرهنگی است و نمی‌شود با زور و یا جریمه کردن بانوان حجاب را بر آنان تحمیل کرد: «نحوه پوشش و آرایش و فرهنگ یک قوم، در یک بازه زمانی موقت است. معنای اصطلاحی این واژه نیز، چندان از معنای لغوی آن به دور نیست و در واقع، حقوق مربوط به مد، پوشش و آرایش، مجموعه تولیدات و آفرینش‌های پوششی - زیبایی و گاه زیبایی-فنی را در بر می‌گیرد که بر حسب اصل و قاعده عمومی، در یک دوره زمانی، مشمول حمایت قانونی میشوند» (محقق داماد و دیگران، ۱۳۹۹: ۲۱۴). همچنین حجاب و پوشش را امر فرهنگی و شخصی می‌داند و می‌فرماید: «حتی پیامبر هم می‌فرماید فکر کنید و ببینید اگر راهی که من رفته ام، با عقولتان تطبیق می‌کند؛ آنگاه قبول کنید؛ لا اکره فی الدین قد تبین رشد من العی، یعنی اگر فکر کنید رشد و غی را از هم تمییز می‌دهید؛ پس نمی‌توانیم در دین اجباری داشته باشیم» (محقق داماد، ۱۳۸۷). محقق داماد احکام ثابت و مطلق را نفی می‌کند و احکام را قابل تغییر در هر شرایط و متناسب با جامعه در نظر می‌گیرد؛ یکی از آن احکام ازدواج و اجازه پدر در ازدواج دختر می‌باشد: «به نظر بنده ازدواج دختر صغیره به وسیله پدر به عنوان ولایت بر صغیر و بدون رضایت او، در گذشته یک امر رایجی بوده و با توجه به رواجش، شریعت آن را امضا کرده به نظر بنده این کار الان غیر مشروع است و به نظر شخصی من این امر الان در جامعه انسانی امروز یک کودک‌آزاری تلقی می‌شود و زشت است و حکم اسلامی نمی‌تواند آن را تأیید کند.» (محقق داماد، ۱۴۰۲). این گزاره صرفاً توصیفی نیست، بلکه نشان‌دهنده تلاش برای جابه‌جایی دال مرکزی از «تکلیف» به «حق» است؛ جابه‌جایی‌ای که نظم معنایی گفتمان سنتی را بی‌ثبات می‌کند.

جدول ۱. شماتیک گفتمان محقق داماد

دال اصلی (مرکزی)	دال (های) شناور	دال (های) خالی
زن اسلامی	برابری، دوشادوش مرد، آزاد	احکام ثابت و مطلق

در گفتمان محقق داماد، زن اسلامی به عنوان دال مرکزی شناخته می‌شود. بنابر مصادیق ارائه شده از متن فوق برابری زن و مرد، تغییر پذیری احکام دینی متناسب با شرایط روز جامعه در اموری مانند ازدواج، طلاق، اشتغال و تحصیل نشان گر آن است که گزاره‌ها در گفتمان محقق داماد به شرح ذیل می‌باشد: دال‌های شناور؛ برابری، دوشادوش مرد، آزادی؛ دال‌های خالی؛ احکام ثابت و مطلق. تحلیل نشان می‌دهد که محقق داماد با بازخوانی دین و اجتهاد شیعی، بر تغییرپذیری احکام و عدالت مبتنی بر عقل و شرایط جامعه تأکید دارد. گزاره‌های برون‌متنی و بینامتنی نیز حاکی از تلاش او برای حداقل‌سازی نقش تحمیل دینی بر زنان و تقویت برابری حقوقی است. به این ترتیب، مسائل مربوط به حجاب، اشتغال و مشارکت زنان در جامعه، نه به عنوان محدودیت‌های مطلق، بلکه به صورت گزاره‌های انعطاف‌پذیر در چارچوب دال مرکزی جای گرفته‌اند (محقق داماد، ۱۳۸۸؛ ۱۴۰۲).

گفتمان محسن کدیور: محسن کدیور از جمله نوگرایان دینی و اصلاح طلب در جامعه ایرانی می‌باشد. در دیدگاه وی زن و مرد برابر هستند و هیچ تفاوتی بین آن‌ها نیست. وی در سخنرانی‌ها، دفاعیات و مطالب خود همچنان از آیات قرآنی استفاده می‌کند و با دلیل و برهان از گفتمان و اندیشه‌های خود نیز دفاع می‌کند. در گفتمان کدیور، احکام وضعی منجر شده است آزادی زنان محدود شود. در حالیکه در دین اسلام و حکومت اسلامی زن با مرد برابر است: «بر اساس ادله نقلی و عقلی زن و مردم با هم برابر هستند. بر اساس ادله قرآنی نیز زن و مرد باهم برابر هستند. آیات دال بر تساوی را می‌توان به پنج دسته تقسیم کرد: اول تساوی در خلقت^۱، دوم تساوی در آخرت^۲، سوم تساوی در حقوق و تکالیف^۳، چهارم تساوی در ثواب و عقاب دنیوی و اخروی^۴، و پنجم تساوی در زندگی زناشویی^۵. کدیور مخالف تفاوت‌های فطری بین زن و مرد است و درباره افرادی که به تفاوت‌های فطری زن و مرد اذعان دارند کدیور دست به تحلیل می‌زند و می‌گوید در اسلام عدالت مساواتی بر عدالت استحقاقی ارجحیت دارد و مطابق با دیدگاه قرآنی نیز می‌باشد: «تبيين عقلی این دیدگاه (تفاوت فطری بین زن و مرد و به تبع تفاوت حقوقی آنان) به این قرار است: عدالت که به حکم عقل مستقل حسن است یعنی متناسب با استحقاق ذاتی انسان‌ها رفتار کردن. استعداد طبیعی کاشف از حقوق فطری است. عدالت ادای حقوق فطری است. در مواردی که زن و مرد استعدادهای همسانی دارند از حقوق فطری و شرعی یکسانی هم برخوردار خواهند بود. و در مواردی که استعدادهای ناهمسانی دارند واضح است که از حقوق متفاوت فطری و به تبع آن از حقوق نامساوی شرعی برخوردار باشند. بر این مبنا بنده با سه دلیل بر ارجحیت عدالت مساواتی بر عدالت استحقاقی این دیدگاه تأکید می‌کنم و نشان می‌دهم که برابری بین زن و مرد از همه لحاظ و ابعاد قابل دفاع و اجراست. اولاً تردیدی در تفاوت بیولوژیک و روانشناختی زن و مرد نیست. ثانیاً مختصات بیولوژیک و روانشناختی زنان دلیل استحقاق کمتر حقوقی ایشان بر اساس مبنای قدیم بوده است. ثالثاً انسان بودن زنان دلیل برخورداری ایشان از حقوق مساوی با مردان بر اساس مساوات بنیادی است. رابعاً از این حقوق مساوی تنها در مواردی می‌توان عدول کرد که دلیل کافی بر عادلانه بودن حقوق نامساوی در دست باشد، از قبیل حقوق حمایتی برای زنان. عدالت مفهومی ماقبل دینی است. انسان با عقل خود عدالت را درک می‌کند (کدیور، ۱۳۹۰: ۲۳-۲۰). در گفتمان کدیور زنان می‌بایست علاوه بر برابری در زندگی خانوادگی و اجتماعی از حقوق سیاسی مساوی و برابر برخوردار باشند: «بر مبنای عدالت مساواتی و تساوی بنیادی با اینکه زنان به لحاظ بدنی و روانشناختی با مردان تفاوت دارند، از

سوره حجرات، آیه ۱۱۳

سوره نحل، آیه ۲۹۷

سوره توبه، آیه ۳۷۱

سوره فتح، آیه ۵، ۶، ۲۵

سوره بقره، آیه ۱۸۷

حقوق مساوی با مردان برخوردارند چرا که انسانند و این انسان است که صاحب حق و تکلیف و کرامت و امانت و خلافت الهی است نه جنسیت و رنگ و نژاد و طبقه و دین و عقیده سیاسی او. این مبنا با روح قرآن و موازین اسلام سازگارتر است و مستندات عدم تساوی حقوقی به دلیل موقت بودن مانعی برای تساوی حقوقی محسوب نمی‌شوند» (کدیور، ۱۳۹۰: ۲۷).

جدول ۲. شماتیک گفتمان محسن کدیور

دال اصلی(مرکزی)	دال(های) شناور	دال(های) خالی
زن ایرانی مسلمان	مشابه مردان، حقوق مساوی، تکلیف مساوی	حقوق ثابت و مطلق

در گفتمان کدیور، زن ایرانی مسلمان دال مرکزی است. و دال‌های شناور مشابه مردان، حقوق مساوی، تکلیف مساوی هستند و دال‌های خالی حقوق ثابت و مطلق می‌باشد. کدیور با تأکید بر برابری حقوقی و انسانی زن و مرد و مخالفت با تفاوت‌های فطری، گزاره‌های دال‌های شناور را در متن و زمینه اجتماعی بازتعریف می‌کند. تحلیل بینامتنی و برون‌متنی نشان می‌دهد که کدیور حقوق سیاسی و اجتماعی زنان را جزء اصول اساسی گفتمان نوگرایی دینی می‌داند و مفاهیم عدالت مساواتی و حقوق برابر را به عنوان ابزار مفصل‌بندی گفتمان خود به کار می‌برد (کدیور، ۱۳۹۰: ۲۰-۲۷).

گفتمان یوسفی اشکوری: شاید بتوان اشکوری را در کتاب اختصاصی خود با عنوان: اسلام؛ زن، جنسیت و حجاب و تقدیم آن به زنان) تقدیم به زنان و دختران وطنم- که برای کسب حداقل آزادی‌ها- و تحقق پوشش اختیاری- دلیرانه مبارزه و مقاومت می‌کنند، را از جمله نواندیش دینی دانست که بیش از سایرین درباره زنان و مسائل آنان به ایراد پرداخته باشد. در گفتمان اشکوری دین از سه بخش تشکیل شده است و منظور از دین احیای بعد اجتماعی است نه پرداختن به بعد فردی، خصوصی و شخصی فرد: «دین متشکل از سه بخش می‌باشد: جهان بینی، احکام ارزشی و احکام عملی. در بسط این بحث احکام ارزشی، همان باید و نبایدهایی معرفی می‌شوند که برخاسته از جهان بینی فرد است. مفهومی که در جامعه ما فراموش شده و بسیاری از روشنفکران دینی و محبان اسلامی را به واژه "ایدئولوژی دینی" یا "بازگشت به خویشتن می‌کشاند؛ احیای بعد اجتماعی دین؛ نه بعد فردی، صوفیانه و شخصی» (اشکوری و دیگران، ۱۳۷۲: ۳۰). اشکوری معتقد است که احکام قابل تغییر هستند و احکام ثابت و دائمی نیستند و از طرفی اشکوری معتقد به دموکراسی نیز می‌باشد. وی تنها با حجاب اجباری و تحمیلی مخالف است نه با پوشش زنان باحجاب: «اکنون دیگر بیش از نیم قرن از آغاز حجاب اسلامی زنان مسلمان مدرن و بیش از سه دهه از هویت سیاسی یافتن روسری گذشته و اکنون حداقل دیگر هویت سیاسی و انقلابی حجاب بی معنی است؛ چرا که عملاً بلاموضوع است. اما در مورد اصل پوشش سر و گردن، از نظر دینی، من شخصاً حجاب (در شکل جلیباب که در قرآن آمده) را از احکام تغییرپذیر می‌دانم و تابع فرهنگ و مصالح زمانه می‌دانم و در عین حال، امروز هم اگر زن مسلمانی اعتقاد به وجوب شرعی حجاب داشته باشد، حق اوست که چنان باشد و کسی نمی‌تواند او را از این انتخاب منع کند، اما یک چیز، مسلم است و آن این که امروز باید همه زنان دموکرات و مدافع آزادی و حقوق بشر (و مردان نیز) با صراحت و شفافیت و با صدای بلند با حجاب اجباری و تحمیلی مخالفت کنند. زیرا این تحمیل، مانند انواع دیگر تحمیل، نه با موازین دینی سازگار است و نه با معیارهای دموکراسی و حقوق بشر منطبق (مصاحبه اشکوری در مدرسه فمینیستی، ۱۳۹۰)^۱ در تالیفات اشکوری مفاهیمی همچون؛ برتری مرد بر زن، اطاعت زن از پدر، شوهر، برادر و جنس مذکر، اجازه خروج زن از خانه توسط جنس مذکر، حجاب و پرده نشینی زن و... مفاهیمی نیستند

^۱ <http://yousefieshkevari.com/2011/10/>

که فقط و ابتدائاً از داخل قرآن و از اسلام به سایر زمان ها و مکان ها سرایت پیدا کنند: «اینان مفاهیمی هستند که از زمان قبل از ارسطو در طول چند هزاره شکل گرفته و تصلب یافته است. در این ساختار فرهنگی و حقوقی، رابطه آمریت از مقام برتر و اطاعت از مقام دوم و فروتر است. در چنین زمینه ای ولایت و قوامیت مرد بر زن در ذهن و زبان اسلامی معنایی مناسب پیدا می کند و در آن بستر مقرراتی چون لزوم اطاعت زن از مرد، لزوم اجازه زن از مرد در اکثر امور، حجاب و حتی پرده نشینی و به طور کلی حفظ حریم بین زن و مرد و گاه زشتی رابطه جنسی، لزوم تمکین جنسی زن در برابر مرد، جواز چند همسری برای مردان، واجب النفقه بودن برای زن، واگذاری حضانت فرزند خردسال به پدر و حتی پدربزرگ پدری، حرمت قضاوت و زمامداری زنان، تفاوت در ارث و میراث و مانند آن ها وضع و معین می شوند. در چنین فرهنگ و بر بنیاد چنین ذهنیتی است که زن «ناموس» مرد تلقی شده و از این رو مرد موظف است از ناموس خود حمایت و دفاع کند و یا با «غیرتمندی» تمام او را از انحراف و سقوط در ورطه های اخلاقی و اجتماعی و زشتکاری برهاند.» (اشکوری، ۱۴۰۲: ۲۲). در گفتمان اشکوری زن و مرد با داشتن تفاوت های بیولوژیک؛ هر دو موجود انسانی هستند که هیچ تفاوتی در برخورداری از حقوق انسانی ندارند و کاملاً باهم برابر هستند و برای این برابری باید و ضروریست که در آیات قرآن یک بازتفسیر صورت پذیرد که مطابق با جامعه حال حاضر ما نیز باشد: «حال زمان آن رسیده است که در این میراث تاریخی تأمل و تجدید نظر کنیم و با این بازنگری برخی گره های کور دین شناسی و فقه و اجتهاد و یا تفاسیر قرآن گشوده می شود. اگر این نوع کمال گرایی و انحصارطلبی فقهی را نادیده بگیریم، «مرجعیت دینی» حداقل با عرض و طول کنونی آن ضرورت نخواهد داشت و بنابراین دیگر دلیلی ندارد برای تعیین تکلیف هر چیزی به مراجع دینی و فتوهای شرعی آنان مراجعه کنیم. در واقع، فقه و شریعت و به تبع آن نقش فقیه و مجتهد و چیرگی فقیهان بلاموضوع خواهد بود. مگر در زمان پیامبر و قرن اول اسلام مردمان برای هر امری نزد فقیهان و یا مفسران قرآن و روایان حدیث می رفتند و از آنان کسب تکلیف میکردند؟ با این نگرش، در حوزه احکام شرعی درباره زنان و حقوق و تکلیف زوجین و یا روایات موجود، که بی گمان غالباً جعل ادوار بعدی است، تا حدود زیادی مشکل بر طرف خواهد شد. اگر قبول کنیم در قلمرو زندگی آدمی یعنی امور روزمره، اصل بر تصمیم گیری آزاد و مختارانه و مصلحت اندیشانه هر انسانی ولو مؤمن در هر زمان و مکانی است و دین و شرع مسئولیتی در این زمینه ندارد، حداقل آن است که به تعبیر فقهی میدان «مباحات» (به تعبیری دیگر «منطقه الفراغ») بسیار فراخ خواهد شد و شمار قابل توجهی از احکام شرعی کنونی در این حوزه (مانند دیگر حوزه ها) بلاموضوع خواهند بود» (اشکوری، ۱۴۰۲: ۳۴).

جدول ۳. شماتیک گفتمان یوسفی اشکوری

دال اصلی (مرکزی)	دال (های) شناور	دال (های) خالی
زن - انسان	حقوق انسانی، وجوب برابری، آزادی و عدالت	تکلیف مقدم بر حقوق

در گفتمان اشکوری، دال مرکزی زن-انسان است. دال های شناور: حقوق انسانی، وجوب برابری، آزادی و عدالت و دال های خالی: تکلیف مقدم بر حقوق. اشکوری با توجه به تحلیل درون متنی و بینامتنی، بر حقوق انسانی و برابری زن و مرد در چارچوب دین به عنوان یک نهاد اجتماعی تأکید می کند. گزاره های برون متنی نشان می دهد که او به بازخوانی احکام قرآن و اجتهاد برای تأمین حقوق برابر و آزادی های فردی زنان پرداخته و با اجبار و تحمیل مخالف است. این تحلیل مفصل بندی، موقعیت گفتمان اشکوری را به عنوان یک نوگرایی دینی متعهد به دموکراسی و حقوق زنان روشن می کند (اشکوری، ۱۴۰۲).

نسبت نواندیشی دینی با گفتمان سنتی:

در یک تحلیل گفتمانی، با بررسی گزاره‌های درون‌متنی، برون‌متنی و بینامتنی، مشخص شد که سه نواندیش دینی، هر کدام با رویکردهای متفاوت، اما همگرا، دال مرکزی گفتمان نوگرایی دینی را در حوزه زنان شکل داده‌اند. مسائل زنان به عنوان رویه‌های معنایی در دل این گفتمان‌ها تحلیل شده‌اند و نمی‌توان آن‌ها را به عنوان گفتمان مستقل زنان در نظر گرفت. تحلیل مفصل‌بندی، امکان فهم ارتباط میان گفتمان نوگرایی دینی و توانمندسازی سیاسی و اجتماعی زنان را فراهم می‌کند و نشان می‌دهد که دال‌های شناور با شرایط تاریخی و اجتماعی قابل تغییر و تطبیق هستند، اما دال مرکزی گفتمان یعنی «زن به عنوان موجود انسانی با حقوق برابر» ثابت و پایدار باقی می‌ماند. مفاهیم عدالت، کرامت انسانی و عقلانیت در این گفتمان، نه صرفاً وام‌گرفته از نظریه‌های مدرن، بلکه در بازخوانی منابع دینی اسلامی بازتعریف شده‌اند؛ از این رو، گفتمان نواندیشی دینی تلاشی برای بومی‌سازی مفاهیم برابری جنسیتی در چارچوب اسلامی محسوب می‌شود. همچنین تحلیل بینامتنی نشان می‌دهد که اگرچه محقق داماد، کدیور و یوسفی اشکوری همگی در چارچوب گفتمان نواندیشی دینی قرار می‌گیرند، اما استراتژی‌های گفتمانی یکسانی اتخاذ نمی‌کنند. محقق داماد با حفظ پیوند نهادی با فقه، بیش از آنکه به نفی بنیادین گفتمان سنتی بپردازد، به تعدیل و انعطاف‌پذیرسازی آن گرایش دارد. در مقابل، کدیور با نقد مبانی انسان‌شناختی فقه سنتی، تلاش می‌کند برابری حقوقی زن و مرد را به عنوان اصل هژمونیک جایگزین کند. یوسفی اشکوری رادیکال‌ترین موضع را اتخاذ کرده و با تاریخی‌سازی احکام، عملاً مشروعیت قرائت فقهی مسلط را به چالش می‌کشد. این تفاوت‌ها نشان می‌دهد که نواندیشی دینی خود یک گفتمان یکدست نیست، بلکه میدان منازعه‌ای درونی است که در آن حدود عبور از فقه سنتی و نسبت دین و قدرت سیاسی محل اختلاف است. با توجه به تحلیل گفتمان سه صاحب‌نظر اصلی و نماینده گفتمان نواندیشی دینی می‌توان در یک نگاه کلی گفتمان نواندیشی دینی را در نسبت با گفتمان سنتی (بنیادگرایی) به صورت زیر بسط داد:

جدول ۴. نسبت نواندیشی دینی با گفتمان سنتی

نسبت با گفتمان سنتی	نقش در مفصل‌بندی نواندیشی دینی	نمونه گزاره (نقل قول کوتاه)	دال/نشانیگان
در تقابل یا تکلیف‌محوری و تثبیت نقش جنسیتی	پیونددهنده دال‌های عدالت، مشارکت، حقوق	اجتهاد شیعی می‌تواند بر اساس اصول عدالت و کرامت بشری که عقل بشر این دو اصل را درک می‌کند انجام شود (محقق داماد، ۱۳۸۸).	دین عقلانی و انسان‌محور (دال مرکزی)
چالش مستقیم با تفاسیر سنتی	تضعیف استدلال‌های حقوقی تبعیض‌آمیز	زن و مرد با داشتن تفاوت‌های بیولوژیک؛ هر دو موجود انسانی هستند که هیچ تفاوتی در برخورداری از حقوق انسانی ندارند و کاملاً باهم برابر هستند (اشکوری، ۱۴۰۲).	عدالت جنسیتی (شناور)
اختلاف با گفتمان خانه‌محوری	تبدیل زن از موضوع به سوژه سیاسی	احکام وضعی منجر شده است آزادی زنان محدود شود. در حالیکه در دین اسلام و حکومت اسلامی زن با مرد برابر است و باید در مقدرات اساسی شرکت کنند (کدیور، ۱۳۹۰).	مشارکت سیاسی زنان (شناور)

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف واکاوی گفتمان نواندیشی دینی در زمینه توانمندسازی سیاسی زنان، بر پایه چارچوب نظری لاکلاو و موفه و با بهره‌گیری از تحلیل گفتمان، درصدد شناسایی و فهم مفصل‌بندی گفتمانی این جریان در بستر ایران پس از انقلاب اسلامی بوده است. تمرکز تحلیل بر متن به معنای گزاره‌های درون‌متنی، برون‌متنی و بینامتنیت است؛ گزاره‌هایی که می‌توانند در قالب سخنرانی، کتاب،

مقاله، مصاحبه و حتی دیگر منابع تاریخی و تصویری موجود باشند. این دیدگاه از منظر لاکلاو و موفه، تحلیل را از مطالعه صرف آثار به بررسی نظام معنایی و جایگاه مفاهیم در شبکه گفتمانی منتقل می‌کند. توانمندسازی سیاسی زنان در گفتمان نواندیشی دینی، در قالب شبکه‌ای از دال‌ها و ضد‌دال‌ها مفصل‌بندی می‌شود که در مرکز آن «زن ایرانی مسلمان» به‌عنوان دال مرکزی قرار دارد. این دال، در تقابل با دال‌های گفتمان سنتی - نظیر «زن مطیع»، «زن در خانه»، «تبعیت از مرد» و «قوامیت مردانه» - معنا می‌یابد. در این گفتمان، توانمندسازی سیاسی نه به‌مثابه مشارکت نمادین زنان در سیاست، بلکه به‌عنوان بازتعریف هویت زن به‌مثابه سوژه‌ای سیاسی، عقلانی و حقوق‌مند فهم می‌شود. مفصل‌بندی این معنا از طریق پیوند میان دال مرکزی (زن ایرانی مسلمان) و مجموعه‌ای از دال‌های شناور انجام می‌گیرد که هر یک جنبه‌ای از توانمندسازی را نمایندگی می‌کنند؛ دال‌هایی چون «آزادی، استقلال، اختیار و انتخاب، حضور در اجتماع، تحصیل، اشتغال، برابری، عدالت و عقلانیت» این دال‌ها در پیوند با یکدیگر، گفتمانی را می‌سازند که در آن، زن مسلمان نه مفعول قدرت، بلکه فاعل گفتمانی و کنشگر در عرصه سیاسی و اجتماعی تلقی می‌شود. از منظر گفتمان نواندیشی دینی، توانمندسازی سیاسی زنان از مسیر بازتفسیر دینی و غیرایدئولوژیک‌سازی شریعت ممکن می‌گردد. به بیان دیگر، مشروعیت‌بخشی سنتی به سلطه مردانه و تبعیض جنسیتی، با اتکا به مفاهیم عقل، عدالت و انسانیت، به چالش کشیده می‌شود. در سطح گفتمانی، توانمندسازی سیاسی زنان از طریق این سه محور مفصل‌بندی می‌شود: بازتعریف زن به‌عنوان سوژه حقوقی و سیاسی (در برابر زن تابع یا ناتوان در گفتمان سنتی)؛ تأکید بر برابری عقلانی و اخلاقی زن و مرد در نظام حقوقی و اجتماعی؛ فاصله‌گذاری از قدرت دینی-سیاسی و مشروعیت‌زدایی از ایدئولوژی‌های پدرسالارانه. بنابراین، توانمندسازی در این گفتمان نه محصول «اجازه مشارکت» بلکه نتیجه تغییر معنا و جایگاه زن در شبکه گفتمانی دین و سیاست است؛ جایی که زن از «بژه تفسیر دینی» به «فاعل بازتفسیر دین» تبدیل می‌شود. بر این مبنا، در تحلیل گفتمان نوگرایان دینی، یافته‌ها نشان داد که دال مرکزی با تمرکز بر انسانیت و هویت زنانه تعریف می‌شود در گفتمان محقق داماد زن اسلامی، در غیریت با تکلیف و شرع؛ در گفتمان کدیور زن ایرانی مسلمان، در غیریت با زن سنتی؛ در گفتمان یوسفی اشکوری: زن-انسان، در غیریت با ولایت و قوامیت مردانه.

با ادغام این دلالت‌ها، می‌توان زن ایرانی مسلمان را به‌عنوان دال مرکزی کلی گفتمان نوگرایان دینی تبیین نمود، دالی که بنیاد حقوقی و اجتماعی جریان را شکل می‌دهد. علاوه بر این؛ دال‌های شناور، مفاهیم وابسته‌ای هستند که در کنار دال مرکزی مفصل‌بندی می‌شوند و انعطاف گفتمان را نشان می‌دهند. محقق داماد: برابری، دوشادوش مرد، آزادی؛ کدیور: مشابه مردان، حقوق مساوی، تکلیف مساوی و یوسفی اشکوری: حقوق مساوی، وجوب برابری، آزادی و عدالت.

این دال‌ها در کنار دال مرکزی، شبکه‌ای از مفاهیم را شکل می‌دهند که بر حضور اجتماعی، استقلال، توانمندی و برابری زن در جامعه تأکید دارند. در کنار دال اصلی و دال‌های شناور؛ مفهوم مهم "مفصل بندی" را داریم. مفصل‌بندی گفتمانی از ترکیب دال مرکزی و دال‌های شناور حاصل می‌شود. بر این اساس، گفتمان نوگرایان دینی بر اساس زن ایرانی مسلمان به‌عنوان محور اصلی، با مفاهیمی مانند آزادی، استقلال، اختیار و انتخاب، تحصیل و اشتغال، حضور در اجتماع، و ذاتی نبودن صفات زنانه، بازتولید و تثبیت می‌شود. این مفصل‌بندی به گفتمان امکان می‌دهد تا در مقایسه با گفتمان سنتی، حقوق انسان بر تکالیف و محدودیت‌های جنسیتی تقدم یابد.

علاوه بر تحلیل گفتمانی، پژوهش حاضر به نقش قدرت و ایدئولوژی در گفتمان نواندیشی دینی نیز پاسخ می‌دهد: در گفتمان نوگرای دینی، قدرت نه امری طبیعی یا الهی، بلکه سازه‌ای اجتماعی و ایدئولوژیک است که قابلیت نقد و بازتعریف دارد. نوگرایان دینی، با فاصله‌گذاری از گفتمان بنیادگرا، نقش قدرت را محدود به سلطه مبتنی بر برداشت‌های محدود و مردسالارانه از دین می‌دانند. اعمال سلطه بر زنان در قالب قدرت دینی-سیاسی، نتیجه تفسیرهای محدود و غیرتاریخی متون دینی است و نه آموزه‌های اصیل اسلام. مقاومت در برابر این سلطه، از دید گفتمان نوگرای دینی، نه تنها مجاز بلکه واجد پایه عقلانی و دینی است. ایدئولوژی در گفتمان نوگرای دینی در نسبت با گفتمان سنتی و ساختارهای قدرت تحلیل می‌شود. در گفتمان سنتی، ایدئولوژی دین به تثبیت نظم پدرسالارانه کمک

می‌کند و تفاوت‌های زیستی زن و مرد را توجیه‌کننده نابرابری می‌داند. در مقابل، نوگرایان دینی با اتکا به عقل، عدالت و بازتفسیر متون دینی، بر انسان بودن مشترک زن و مرد و حقوق برابر آن‌ها تأکید می‌کنند. زن در این گفتمان سوژه‌ای مستقل، عقلانی و فعال در عرصه عمومی و سیاسی است و حضور او مشروع و ضروری است.

جدول ۵. قدرت و ایدئولوژی در گفتمان نواندیشی دینی و گفتمان سنتی

مؤلفه	گفتمان سنتی	گفتمان نواندیشی دینی
قدرت	تثبیت نظم مردسالارانه و محدودسازی زنان، مشروعیت‌بخشی دینی	سازه اجتماعی و ایدئولوژیک، مقاومت علیه سلطه مشروع
ایدئولوژی	مطلق‌نگر، تفاوت‌های زیستی زن و مرد ذاتی و توجیه‌کننده نابرابری	بازتفسیر دینی، عدالت و حقوق مشترک زن و مرد، امکان حضور فعال زنان

بر اساس آنچه مرور شد گفتمان نوگرای دینی در ایران پس از انقلاب، واکنش به گفتمان سنتی و بنیادگراست و تلاش دارد: بازتعریف دال مرکزی زن به عنوان سوژه حقوقی و انسانی؛ تثبیت دال‌های شناور بر اساس برابری، استقلال، آزادی و حضور اجتماعی زنان؛ نقد و بازتعریف قدرت و سلطه دینی-سیاسی و مشروعیت‌زدایی از قوانین و احکام تبعیض‌آمیز؛ مواجهه با ایدئولوژی‌های سنتی که زنان را «دیگری» مرد تلقی می‌کنند و محدودیت‌های جنسیتی را طبیعی جلوه می‌دهند و ایجاد امکان شکل‌گیری خوانش‌های نوین دین، فمینیسم اسلامی و توسعه سیاسی زنان.

این گفتمان با تکیه بر نسبی‌گرایی در تفسیر متون، عقلانیت، عدالت و اخلاق‌مداری، مسیر توانمندسازی سیاسی و اجتماعی زنان را هموار می‌کند و زمینه را برای حضور آنان در عرصه عمومی و بازسازی هویت اجتماعی فراهم می‌آورد.

دستاورد اصلی پژوهش حاضر نشان دادن این نکته است که توانمندسازی سیاسی زنان در گفتمان نواندیشی دینی نه نتیجه اجماع نظری، بلکه حاصل یک کشمکش گفتمانی مستمر با گفتمان فقهی - سنتی است. این گفتمان اگرچه موفق شده است معنای زن را از تابعیت صرف خارج کرده و او را به‌عنوان سوژه‌ای حقوق‌مند بازتعریف کند، اما همچنان در برخی موارد در مرزهای فقهی متوقف می‌ماند و از تبدیل کامل این بازتعریف به پروژه‌های سیاسی - نهادی ناتوان است. بدین ترتیب، پژوهش نشان می‌دهد که نواندیشی دینی واجد ظرفیت‌هایی بخش است، اما این ظرفیت همواره با محدودیت‌های درونی و ساختاری مواجه است؛ محدودیت‌هایی که بدون نقد قدرت دینی و سیاسی، امکان عبور از آن‌ها فراهم نمی‌شود. این بازتعریف گفتمانی زمینه‌ساز مشروعیت‌یابی مشارکت سیاسی زنان در عرصه‌هایی چون نهادهای مدنی، فعالیت‌های حقوقی و حضور در ساختارهای رسمی شده است. هرچند این گذار هنوز کامل نشده، اما تغییر در سطح معنا، شرط امکان تغییر در سطح کنش اجتماعی است. در یک مقایسه روشمند میان گفتمان بنیادگرای سنتی و نواندیشی دینی، می‌توان به دیدگاه محسن کدیور در گفت‌وگوی خود با ماهنامه حقوقی - اجتماعی «صلح» استناد کرد. وی تأکید می‌کند که فقه سنتی در چارچوب «اجتهاد در فروع» محدود شده و بر پایه پیش‌فرض‌هایی در حوزه جهان‌شناسی، معرفت‌شناسی و انسان‌شناسی استوار است که خود مورد بازخوانی انتقادی قرار نگرفته‌اند. این رویکرد، قرآن را «کتاب قانون» و شریعت را «نظام حقوقی» می‌داند و توجهی به زمینه تاریخی شکل‌گیری احکام ندارد. به باور کدیور، فقه نواندیش مبتنی بر «اجتهاد در مبانی و اصول» است؛ رویکردی که با بهره‌گیری از دستاوردهای علوم انسانی و فلسفی، به متون مقدس نگاهی اخلاقی، عقلانی و تاریخی دارد و در فرآیند استنباط حکم شرعی، بر اصولی چون عقلانیت، عدالت، اخلاق‌مداری و کارآمدی تأکید می‌ورزد (کدیور، ۱۳۹۳). بدین ترتیب، گفتمان نواندیشی دینی نه تنها قرائتی

متفاوت از نسبت دین، زن و قدرت ارائه می‌دهد، بلکه ظرفیت‌هایی را برای بازسازی تفکر دینی در جهت تحقق توسعه سیاسی، عدالت جنسیتی و توانمندسازی زنان در جامعه معاصر فراهم می‌سازد.

منابع

- افضلی، ر. و زمانی، ع. (۱۴۰۰). سیاست هم ارزی، هژمونی و ساخت سیاسی فضا، *آمایش سیاسی فضا*، ۳(۴)، ۳۱۳-۲۹۸. <https://psp.modares.ac.ir/article/20971.html>
- بشیر، ح. (۱۳۹۹). روش عملیاتی تحلیل گفتمان. تهران: انتشارات سروش.
- بهرامی برومند، م. (۱۳۹۵). دیگری در اندرونی (واکاوی فضای جنسیتی)، جلد اول. تهران: نشر تیسرا.
- پدرام، س. (۱۳۸۰). *نواندیشی دینی در ایران*. تهران: انتشارات آگاه.
- تقی‌لو، ف. و حیدری، ف. (۱۴۰۲). تحول در بازنمایی زن در گفتمان‌های اسلامی و نسبت آن با کودک همسری در دوره جمهوری اسلامی، نشریه جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه. ۱۲(۱)، ۱۰۹-۸۱. <https://doi.org/10.22034/jeds.2023.56542.1726>
- داوری، ر.، سروش، ع. و اشکوری، ح. (۱۳۷۲). دین، ایدئولوژی و تعبیر ایدئولوژیک از دین، فرهنگ توسعه، شماره ۵: ۱-۱۲. <https://elmnet.ir/doc/1886475-89223>
- رسولی، ح.، محقق داماد، س. و پاشازاده، ح. (۱۳۹۹). حمایت از مد (آفرینش‌های پوششی-زیبایی) از رهگذر حقوق مالکیت صنعتی ایران و فرانسه. *دوفصلنامه دانشنامه حقوق اقتصادی*. ۲۷(۱۷)، ۲۱۶-۱۹۷. <https://doi.org/10.22067/le.v26i16.85039>
- سلطانی، س.ع. (۱۳۸۳). تحلیل گفتمان به مثابه نظریه و روش، *فصلنامه علوم سیاسی*. ۷(۲۸)، ۱۸۰-۱۵۳. <https://sid.ir/paper/450318/fa>
- سلطانی، س.ع. (۱۴۰۰). قدرت، گفتمان و زبان؛ ساز و کارهای جریان قدرت در جمهوری اسلامی ایران. تهران: نشر نی.
- شادی طلب، ژ.، وهابی، م.، و رمزبیار، ح. (۱۳۸۴). فقر درآمدی فقط یک جنبه از فقر زنان سرپرست خانوار، *فصلنامه رفاه اجتماعی*، ۵(۷)، ۲۴۷-۲۲۷. https://refahj.uswr.ac.ir/browse.php?a_id=2120
- علی پور، پ.، زاهدی، م.، ملکی، ا. و جوادی یگانه، م. (۱۳۹۶). تحلیل گفتمان عدالت جنسیتی در برنامه پنج ساله ششم توسعه اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی جمهوری اسلامی ایران، *مطالعات تحقیقات اجتماعی در ایران*. ۲۶(۲)، ۲۲۹-۲۰۳. <https://doi.org/10.22059/jisr.2017.233842.527>
- کدیور، محسن (۱۳۹۰). بازخوانی حقوق زنان در اسلام، «عدالت‌مساواتی» به جای «عدالت استحقاقی». در وبگاه تخصصی محسن کدیور به آدرس: <https://kadivar.com/12801>
- محقق داماد، س. م. (۱۳۸۷). در میزگردی با عنوان: بررسی نسبت اخلاق و دین. آیین مهر، ۱۶: ۳-۱۰. <https://sid.ir/paper/133564/fa>
- محقق داماد، س. م. (۱۳۸۸). تحولات اجتهاد شیعی: مکتب‌ها، حوزه‌ها و روش‌ها. *مجله تحقیقات حقوقی*، ۱۲(۵۰)، ۴۸-۲۵. <https://lawresearchmagazine.sbu.ac.ir/article/56273.html>
- محقق داماد، س. م. و خسروی، ک. (۱۴۰۲). برابری جنسیت در قصاص؛ شرط ثبوت یا اجراء. *فصلنامه علمی فقه و آموزه‌های حقوق جزاء*. ۱(۲)، ۱۸-۱. <https://sanad.iau.ir/fa/Article/999976?FullText=FullText>
- میرحسینی، ز. (۱۳۸۵). اسلام سیاسی و آینده زن مسلمان. *زنان*: ۷۶. ۶۸-۶۰. <https://www.ensani.ir/fa/article/95499/%D8%A7%D8%B3%D9%84%D8%A7%D9%85-%D8%B3%DB%8C%D8%A7%D8%B3%DB%8C-%D9%88-%D8%A2%DB%8C%D9%86%D8%AF%D9%87-%D8%B2%D9%86-%D9%85%D8%B3%D9%84%D9%85%D8%A7%D9%86>
- یوسفی اشکوری، ح. (۱۴۰۲). اسلام؛ زن، جنسیت و حجاب. *مجموعه مقالات*. تابستان ۱۴۰۲: آلمان - بن.

- Glaser, B.G. and Strauss, A. L. (1967). *The Discovery of Grounded Theory: A Basic Strategy Underlying Qualitative Resaerch*. New York: Routledge
- Howarth, D. (2000). *Discourse*. Open University Press.
- Laclau, E., & Mouffe, C. (2001). *Hegemony and Socialist Strategy*. London: Verso.
- Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic Inquiry*. Newbury Park, CA: Sage.
- Patton, M. Q. (2015). *Qualitative Research & Evaluation Methods*. Thousand Oaks: Sage.
- Potter, J., & Wetherell, M. (1987). *Discourse and Social Psychology: Beyond Attitudes and Behaviour*, London: Sage.